

Dosbayeva Nargiza Turg'unpo'latovna
NamDChTI professori
E-mail: nargizad2008@gmail.com

UO'K 81-11

MADANIYATLARARO MULOQOT MASALALARINING TARJIMA ASPEKTIDAGI LINGVOMADANIY O'ZIGA XOSLIKLARI

Annotatsiya: Maqolada madaniyatlararo muloqotning tarjimaviy aspektidagi o'ziga xosliklari semantik va konseptual yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tarjimadagi turli madaniyatlar unsurlari to'qnashuvi va adaptatsiya masalalarini tadqiq qilishning nazariy asoslari umumlashtirilib, tarjimada vujudga keladigan muloqot muammolarining etnik, milliy-madaniy jihatlari lingvomadaniy yondashuv asosida yoritilgan va ularni tarjimada bartaraf qilish usullari tarjimashunoslik metodologiyasi asosida rivojlantirilgan.

Kalit so'zlar: madaniyat, lingvomadaniyat, muqobilsiz leksika, antroposentrizm, universalisiya, muqobilsizlik, madaniy komponent, adekvatlik.

Досбаева Наргиза Тургунпулатовна
Профессор НамГИИЯ

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОБЛЕМ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В АСПЕКТЕ ПЕРЕВОДА

Аннотация: В статье анализируется специфика межкультурной коммуникации в переводческом аспекте на основе семантического и концептуального подходов. Обобщаются теоретические основы изучения столкновения элементов разных культур и проблем адаптации при переводе, на основе лингвокультурологического подхода выделяются этнические, национально-культурные аспекты коммуникативных проблем, возникающих при переводе, а на основе методологии переводоведения разрабатываются методы их преодоления при переводе.

Ключевые слова: культура, лингвокультура, безэквивалентная лексика, антропоцентризм, универсальность, несовпадение, культурный компонент, адекватность.

Dosbayeva Nargiza Turgunpolatovna

LINGUOCULTURAL FEATURES OF INTERCULTURAL COMMUNICATION PROBLEMS IN THE ASPECT OF TRANSLATION

Annotation: This article analyzes the specifics of intercultural communication from a translation perspective, drawing on semantic and conceptual approaches. It summarizes the theoretical foundations of studying the clash of elements between different cultures and the challenges of adaptation during translation. Using a linguacultural approach, it identifies the ethnic, national, and cultural aspects of communication problems that arise during translation. Using translation studies methodology, it develops methods for overcoming these challenges.

Key words: culture, linguaculture, non-equivalent vocabulary, anthropocentrism, universality, discrepancy, cultural component, adequacy.

Kirish

Globalizatsiya jarayonining tezlashuvi va turli etnomadaniy hamjamiyatlarning birgalikda hayot kechirish shart-sharoitlarining o'zgarishi oqibatida tadqiqot markaziga turli madaniyatlarning o'zaro ta'sirlanishi, madaniyatlararo to'qnashuvlar, to'siqlar va tafovutlarni yengib o'tish, turli olam manzaralari va konseptual olam manzaralarining o'zaro nisbati bilan bog'liq masalalar ko'cha boshladi. Zamonlar o'tib, madaniyatlararo muloqot, kontrastiv va kognitiv lingvistika hamda lingvomadaniyatshunoslik singari fanlar paydo bo'lib, ushbu davrda tarjima nazariyasida tarjimaning madaniy aspektlariga nisbatan qiziqish kuchaya boshladi. Tarjimaning lingvistik nazariyasidagi "matniy sentrik" deya shartli nomlangan yo'nalish o'rniga tarjimon shaxsi, etnopsixolingvistik va madaniy omillarga qiziqish ortganini anglatuvchi "antropotsentrik paradigma" keldi. Tarjimaning barcha yo'nalishlari tillararo, va o'z navbatida, madaniyatlararo muloqotni amalga oshirishga qaratilgan ekan, ikkinchisining masalalari tarjima nazariyasida ham tadqiq qilinadi. Biroq bunda, doimo amaliy maqsad: muloqotni imkon boricha, ma'no va stilistik jihatdan yo'qotishlarsiz hamda ekstralingvistik sharoit, aniq muloqot vaziyati, va muloqot ishtirokchilarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirish nazarda tutiladi. Tarjima

vositasida lisoniy, yoki lingvoetnik to'siq bartaraf etilib, madaniyatlararo muloqot sodir bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili

G'arbda "kulturologik tarjima qilib bo'lmaslik" (cultural untranslatability) ilk bor J. Ketford tomonidan tilga olingan, lekin tarjima fanining kulturologik yo'nalishi asosan 90-yillarda ajratib ko'rsatildi hamda S.Bassnett va A.Lifiver singari tarjimashunoslar fanga "madaniy burilish" atamasini kiritishga muvaffaq bo'lishdi. S.Bassnett tarjima nafaqat matnlarni bir tildan ikkinchi tilga o'tkazib berish, balki matnlar va madaniyatlar o'rtasidagi muzokara jarayoni ekanini haqidagi g'oyani ilgari suradi [1]. Olimaning ta'kidlashicha, "madaniyat tomon burilish" I.Iven-Zoxar, G.Turi, Dj.Xolms (I.Even-Zohar, G.Toury, J.C.Holmes) tadqiqotlari, X.Fermeyer va K.Rays (H.Vermeer and K.Reiss)larning "skopos nazariyasi", shuningdek, M.Beyker (M.Baker) tomonidan ishlab chiqilgan korpus tilshunoslik prinsiplariga asoslanadi. S.Bassnett va A.Lifiverlardan tashqari ushbu yo'nalishning asosiy vakillari sifatida M.Kronin, E.Gentsler, L.Xardvik, T.Xermans, D.Robinson, L. Venuti (M. Cronin, E. Gentzler, L. Hardwick, T. Hermans, D.Robinson, L.Venuti) va boshqalar tan olingan. Qator rus olimlari tarjimaning kulturologik aspektlariga alohida e'tibor berib o'tishgan. Tarjimashunoslikda doimo nutqdagi vaziyat va ma'lum shart-sharoit hisobga olinadi, sababi tarjimon bir vaqtning o'zida ikki milliy konseptosfera ichida turadi va bu V.N.Komissarov tomonidan ham alohida ta'kidlab o'tilgan: "tarjima shunday jarayonki, unda turli madaniyatlar, turfa xil shaxslar, turlicha fikrlash darajalari, farqli adabiyotlar, farqli bosqichda turgan rivojlanish, xilma-xil an'ana va ko'rsatmalar to'qnash keladi" [2]. A.D. Shveyser tarjimini "ikki til, ikki madaniyat, ikki kommunikativ vaziyat to'qnash keluvchi tillararo va madaniyatlararo aloqa jarayoni" deb biladi [3].

Tadqiqot metodologiyasi

Madaniyatlararo muloqotning tarjimaviy aspektdagi o'ziga xosliklari semantik va konseptual yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tarjimadagi turli madaniyatlar unsurlari to'qnashuvi va adaptatsiya masalalarini tadqiq qilishning

nazariy asoslari umumlashtirilib, tarjimada vujudga keladigan muloqot muammolarining etnik, milliy-madaniy jihatlari lingvomadaniy yondashuv asosida yoritilgan va ularni tarjimada bartaraf qilish usullari tarjimashunoslik metodologiyasi asosida rivojlantirilgan.

Tahlillar va natijalar

Ilmiy paradigmalarning antropotsentrizm tomon ko'chishi tarjima fanida kulturologik yo'nalishning yanada rivojlanishini taqozo etdi. Yangi oqim yo'nalishi tarafdorlari tarjimaga bo'lgan an'naviy qarashlardan qochib, tarjimaning lingvistik transformatsiyalar jarayoni sifatida emas, balki bir tildan ikkinchi tilga, bir madaniyatdan ikkinchi madaniyatga ma'nolarni olib o'tish tizimi sifatida qabul qilishga chaqirishdi. Tarjimaning kulturologik konsepsiyasi nuqtayi nazaridan tarjima jarayoni o'zida kognitiv-semantik va real-madaniy sathlarni birlashtiruvchi kulturologik hodisa sifatida ko'rib chiqiladi. Shunga muvofiq, tarjima masalalari ham kognitiv-semantik va kulturologik aspektlarda ko'rib chiqilishi mumkin. Kulturologik konsepsiya doirasidagi tarjimaga madaniyatlararo aloqaning alohida shakli sifatida qaraladi va madaniyatlararo muloqot fani bilan chambarchas bog'lanadi.

Umuman olganda, tarjimaning lingvistik nazariyasi diqqat markaziga bevosita tarjima jarayonida vujudga keladigan lisoniy muammolar yoki to'siqlarni qo'ysa, tarjimaga nisbatan kulturologik yondashuv tarjima muammolarini madaniyatlararo muloqot holatida, madaniy to'siqlarni hisobga olgan holda hal qilishga xarakat qiladi. Ushbu vaziyatda qator tadqiqotchilar tarjima qilib bo'lmaslikning ikki turi haqida gapirishadi: ikki tildan birining o'ziga xosliklari tufayli yuzaga chiqadigan lingvistik turi hamda madaniy o'ziga xosliklar tufayli kelib chiqadigan ekstralingvistik tur. Shuni ham aytib o'tish lozimki, tarjimaga bo'lgan kulturologik yondashuv tarafdorlarini madaniyatga haddan ziyod katta rol ajratishlarida ayblashadi. Balki bunga til va madaniyat singari murakkab va ko'p o'lchovli tushunchalarni turlicha tushunish sababdir. Tarjimaning lingvistik nazariyasi nuqtayi nazaridan madaniyat tilga nisbatan ikkilamchidir, kulturologiya pozitsiyasidan qaranganda esa, til madaniyat elementi sifatida tushuniladi.

Ilmiy paradigmalarning almashishi va global muloqotdagi sezilarli o'zgarishlar tarjimashunoslikda yangi yo'nalishlarning vujudga kelishiga turtki bo'lmoqda. Hozirgi vaqtda madaniyatlararo muloqotda "madaniyatlar dialogi" yoki "madaniyatlar to'qnashuvi" singari tushunchalardan qarama-qarshi oppozitsiya ko'rinishida, ya'ni, ikki milliy shuurlar kolliziyasi sifatida madaniyatlararo dialog jarayonida foydalanilmoqda. Madaniy to'siqni lisoniy to'siqdan xavfliroq deyishadi: "u xuddi o'ta shaffof oynadan qilinganga o'xshaydi va ushbu ko'rinmas to'siqqa peshonangni urib olmaguningcha uni sezmayсан" [4]. Bunday xolatlarda tarjimonga alohida rol ajratilgan bo'lib, uning vazifasi tarjimani qabul qiluvchilar uchun "begona" bo'lgan narsani "o'zinikidek" qilib ko'rsatishdan iborat. Albatta, bunda tarjimondan ikki madaniyatni tushunadigan darajada fikrlash doirasiga ega bo'lish talab qilinadi va u bog'lovchi xalqa sifatida interaktiv harakatni amalga oshirib, ikki madaniyatdagi notekisliklarni tekislab ketishi darkor. Masalan, S Bassnett tarjimani madaniyatlararo o'zaro ta'sirni tadqiq etish uchun mo'ljallangan bekamu-ko'st laboratoriyaga qiyoslaydi" [5]. Sepir, Vereshagin va Kostomarovlar ham o'z ishlarida tarjimaning muvaffaqiyatli chiqishi uchun keng ko'lamli ekstralingvistik bilimlarga asoslangan holda ikki madaniyatni anglab yetmoq zarurligini ta'kidlab o'tishgan.

Tilshunoslik nazariyasida inson tili va, ayniqsa, inson nutqi ijtimoiy kommunikativ universal sifatida alohida ijtimoiy mahorat va ijtimoiy hodisa sifatida qabul qilinadi, uning mohiyati Alisher Navoiy tomonidan juda ham ko'p ta'kidlangan. Shunga ko'ra, biz inson nutqidan, u qaysi tilda gaplashmasin – forsiy, arabcha yoki yunoncha gapira oladigan bo'lishidan qat'iy nazar, u gapiradigan mavjudot ekanligini darhol anglaymiz [7]. Shu bilan birga, har bir individual til, u o'ziga xos ijtimoiy universallikni anglatishi bilan bir qatorda, o'z tilida so'zlashuvchilarning o'ziga xos madaniy xususiyatlari va ijtimoiy voqeliklarini ham o'z ichiga oladi, ular bir tildan boshqasiga o'tkazilganda, albatta maxsus ijtimoiy-lisoniy yondashuvni talab qiladi. Bunday savollar uzoq vaqt davomida ham tarjima nazariyasida, ham tipologik, qiyosiy-tarixiy va qiyosiy-chog'ishtirma tilshunoslikda dolzarb va ahamiyatli bo'lib kelmoqda.

Tarjima tili matni o'zga tillardagi voqelik va uning ifodasiga noto'g'ri yo'l qo'yishi aslo mumkin emas. Masalan, hindcha "sari" so'zini ko'ylak, libos yoki "milliy kiyim" bilan almashtirib ifodalansa, tarjimadagi milliy bo'yoqdorlik – milliy koloritning buzilishiga olib keladi. Yoki o'zbek tilidagi "do'ppi" so'zini boshqa tilga o'girishda "bosh kiyim" yo "shapka" tarzida o'girilsa, milliy rangning buzilishi – nursizlanishi natijasida O'zbekiston, qolaversa, o'zbek millatiga xos bo'lgan xususiyat matndan ko'rinmaydi va uning o'rniga sezilarli darajada amorf, rangsiz va noma'lum matniy muhit paydo bo'ladi. Bunday yondashuv, shubhasiz, milliy rang lazzati, taassurot va mental-madaniy jihatlarni yo'qotilishiga olib keladi. Bunday tarjimani yetarli darajada lingvomadaniy yondashuvga mos emas deb hisoblash mumkin.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, tillararo va madaniyatlararo ekvivalentsizlik holatining vujudga kelishiga turli lingvomadaniy jamiyatlarning tillari va madaniyatlaridagi tafovutlar sababchi bo'ladi. Bundan tashqari, semantikaning lingvomadaniy komponenti mavjudligi hamda muqobilsiz leksikaning ijtimoiy va madaniy ildizlari singari lingvomadaniy asoslarini ajratib ko'rsatish lozimligini ta'kidlab o'tdik. Tarjima adekvatligiga erishish borasida lingvomadaniy yo'nalish ushbu hodisaning barcha qirralarini o'rganishga hamda tillararo va madaniyatlararo ta'sirning istiqbollariga yangicha qarashga imkon beradi. Mana shu o'zaro ta'sir shakllaridan biri bo'lmish tarjima lingvomadaniy aspektda amalga oshirilsa, ko'plab masalalar yechimini yengillashtirishi tabiiydir. Tarjimaning lingvomadaniy aspekti yozma va og'zaki matn tarjimasini nafaqat lisoniy, balki madaniy omillarini hisobga olgan holda amalga oshirishni taqozo qiladi. Bunda leksik birlikning nafaqat denotativ-signikativ komponenti, balki lingvomadaniy komponenti ham ochib beriladi. Madaniyat o'ziga xosliklari tilda milliy o'ziga xos birliklar (ekvivalentsiz leksika, tilning frazeologik fondi, lisoniy vositalar va boshq.) yoki boshqa so'z bilan aytganda, o'zida qaysidir darajada madaniy komponent saqlovchi birliklar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Lisoniy belgilar ma'nosining madaniy komponenti deganda, lisoniy ma'no bilan uyg'unlashgan madaniy axborotni tushunish mumkin. Ma'noning madaniy komponenti til va

madaniyatni semiotik tizimlar sifatida bir-biriga bog'laydi hamda ularning o'zaro ta'sirini ifodalaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda "madaniy komponent" va "lingvomadaniy komponent" tushunchalari bir-birlariga teng ma'noda ishlatilmoqda. Bizningcha, lisoniy belgilar ma'nosining "lingvomadaniy komponenti" atamasi ishlatishga qulayroqdir. Lingvomadaniyatshunoslik fan sifatida til va madaniyat hodisalariga tizimli va integrativ yondashishini, til va madaniyat birliklari bir butunlikda o'rganilishini hisobga olib, biz o'z tadqiqotimizda "lingvomadaniy komponent" atamasidan foydalanishni ma'qul ko'rdik.

Lingvomadaniy jihatlar turli usullar orqali eng avvalo lingvomadaniy yoki milliy o'ziga xos komponentga ega leksika - frazeologik fond, realiya, semantik lakuna, konnotatsiya, allyuziya, yumor, so'z o'yini, turli badiiy ifoda vositalari ko'rinishida matnda reprezentatsiya qilinadi. Asliyat matnidagi madaniyatni reprezentatsiya qilish usullarining barchasi ma'lum tarjima murakkabliklarini keltirib chiqaradi va ular quyidagi sabablardan biri bilan bog'liq bo'lishi mumkin: "o'zga madaniyat hodisasi tarjima tili soxiblariga notanish bo'lsa" yoki "madaniyatning bir xil hodisasi ikki til vakillari tomonidan ikki hil talqin qilinsa". Leksik birlik ma'nosida lingvomadaniy komponentning mavjudligi tushunish jarayonini murakkablashtirib, tarjima ishini qiyinlashtirishi mumkin.

Lisoniy tushunchalar tizimi til egasining madaniy kompetensiyasiga bilan bog'liqdir, chunki tilda xalqning dunyoqarashi aks etadi, dunyoqarash esa madaniy an'analar kontekstida anglashiladi. Ma'lum lingvomadaniy jamiyatning lisoniy olam manzarasi madaniy stereotiplar, etalonlar, ramzlarda aks etib, ushbu milliy ong tilning grammatik va leksik-semantik tizimida ko'rinadi, shu bois asliyat matnining milliy-madaniy o'ziga xosliklarini adekvat tarjima qilish tarjima muqobillining asosiy ko'rsatkichini tashkil etadi.

Ikki madaniyat munosabatga kirishadigan tarjima jarayonida, ya'ni milliy chizgilar maksimal darajada yorqin namoyon bo'ladigan vaziyatda turlicha dunyoqarashlar va olam manzaralari bir-biriga yanada yaqinlashadi. Matnning madaniy mazmuni denotativ hamda konnotativ ma'noli madaniy komponentga ega

til birliklari orqali shakllanadi. Matn ichida til birliklari madaniy tamg'aga ega bo'ladi va bu matn mazmunini yanada boyitadi. Lingvomadaniy jihatlar matnda turli yo'llar orqali, eng avvalo esa, lingvomadaniy yoki milliy o'ziga xos komponentli leksika ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bular:

1. Ekvivalentsiz leksika va lakunalar;
2. Mifga aylangan til birliklari;
3. Tilning paremiologik fondi;
4. Tilning frazeologik fondi;
5. Etalon, stereotip, ramzlar;
6. Metafora va til obrazlari;
7. Tillarning stilistik qatlami;
8. Nutqiy vaziyat;
9. Etiket me'yorlaridir.

Yuqorida sanab o'tganimiz lingvomadaniy komponentli leksikaning tarjimada muqobil tiklanishi tarjima ekvivalentligini ta'minlashda eng muhim omildir. Ayniqsa, milliy-madaniy xususiyatlari yorqin va keng qamrovda aks etuvchi nasriy asarlar tarjimasida, birinchi navbatda, tarjimaning lingvomadaniy muammolarini xal etmoq maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xulosa

Lingvomadaniy yondashuvni tarjima muqobillari mavjud bo'lmagan holatda yoki lisoniy va konseptual tafovutlar yaqqol ko'ringan soxalarda qo'llash lozim. Badiiy tarjimada, ayniqsa, o'rtasida madaniyatlararo tafovutlar katta bo'lgan asliyat va tarjima tillari holatida yuqoridagi vaziyatlar ayniqsa ko'p uchraydi va maqbul yechimni talab qiladi. Biz, xususan, lingvomadaniy yondashuvni bir-biridan har tomonlama uzoq hisoblangan ingliz-o'zbek badiiy tarjimasida qo'llash shartligini yoqlab chiqamiz, sababi aynan nasriy badiiy asarlarda yorqin lingvomadaniy komponentga ega leksik birliklar talaygina uchraydi va aksariyat holatlarda asar badiiy qiymati va g'oyasini ifodalashda aynan shu turdagi leksik birliklarga hal etuvchi rol ajratiladi. Ushbu leksik birliklarni to'g'ri tushunish va tarjima qilish uchun chuqur fon bilimlari talab qilinadi. Ularni yetarli darajada

tushunmaslik va noto'g'ri tarjima qilish muloqotdagi anglashmovchiliklar va madaniy xatolarga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bassnett S. Translation Studies (third edition) – N. Y.: Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2005. – P. 6.
2. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. Курс лекций. — М.: ЭТС. — 1999. — С.11.
3. Швейцер, А. Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. Отв. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е. изд. – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – С.75.
4. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: учеб.пособие. – М.: Слово/Slovo, 2000. – С. 34.
5. Bassnett S. (2007) Culture and Translation // The Companion to Translation Studies. Topics in Translation: 34. – Clevedon; Buffalo; Toronto; Multilingual Matters Ltd., 2007. – P. 19.
6. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993. – С. 656; Верещагин, Е.М., Костомаров Е.М. Теория перевода. – М., 1983. – С. 56;
7. Соссюр, Фердинанд де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. С. 136-137
8. Turgunpolatovna, D. N. (2020). The linguocultural analysis of literary translation from Uzbek into English. *Journal of critical reviews*, 7(3), 262-265.
9. Dosbaeva, N. (2019). ABOUT HARMONY OF LINGUISTIC AND CULTURAL APPROACHES IN TRANSLATION. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(1), 152-156.
10. ДОСБАЕВА, Н. Т., & ДОСБАЕВА, Н. Т. (2020). ТАРЖИМАЛАР ТАҲЛИЛИДА ҚОДИРИЙ “АНДИША” ЛАРИ.
11. Досбаева, Н. Т. (2018). ВОПРОСЫ СОХРАНЕНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО АСПЕКТА В ПЕРЕВОДЕ. In *WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS* (pp. 159-161).
12. Досбаева, Н. Т. (2017). TEACHING TO DEVELOP THE READING MICRO SKILLS. *Научное знание современности*, (3), 98-101.
13. Досбаева, Н. Т. (2017). SPECIAL NOTES ON TEACHING VOCABULARY. *Научное знание современности*, (4), 94-97.
14. Досбаева, Н. Т. (2016). Learning the image system. *Молодой ученый*, (3), 812-814.

15. Dosbaeva, N. T. (2019). THE LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF LITERARY TRANSLATION FROM UZBEK INTO ENGLISH (BY THE EXAMPLE OF THE SHORT STORY “THE POMEGRANATE” BY ABDULLA KAHHOR). *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(11), 157-162.

16. Nargiza, D., & Palina, B. (2019). Features of the english translation of Russian-Speaking realities in the texts of fiction novels. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 9(4), 117-121.